

Mahmut Akkor

Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi, Kırklareli/Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Kırklareli University, Faculty of Science and Literature, Kırklareli/Türkiye

eposta: akkor@klu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0222-270X> - RorID: <https://ror.org/00jb0e673>

Atıf/Citation: Akkor, Mahmut. 2025. 1918 Gediz Yangını. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/43,381-405. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1667750>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	28.03.2025
Kabul Tarihi / Accepted:	30.04.2025
Yayın Tarihi / Published:	15.06.2025

1918 GEDİZ YANGINI

Öz

Kütahya iline bağlı bir ilçe olan Gediz, coğrafi konumu itibarıyla Ege, Marmara ve İç Anadolu'nun kesişim noktalarına yakın bir konumda kurulmuş, tarihi çok eskiye dayanan bir yerleşim yeridir. Tarihteki birçok medeniyetten izler taşıyan Gediz, zaman içinde birçok doğal afet ve felaket yaşamıştır. 1918 yılında yaşanan büyük yangın, bunlardan bir tanesidir. Bağ bozumu döneminde yaşanan yangın, ilçenin neredeyse tamamını kül etmiş, binlerce insanı evsiz bırakmıştır. I. Dünya Savaşı döneminde Gediz'de esaret hayatı yaşayan askerlerin yardımıyla söndürülmeye çalışılmışsa da binaların ahşap oluşu ve yetersiz itfaiye ekipmanı ve personeli nedeniyle büyük bir yıkım yaşanmıştır. Yangın sonrası çaresiz kalan halk, hayatını devam ettirebilmek için civar bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Hem göç edenler hem de yangın külleri arasında yeniden bir yaşam kurmaya çalışanlar oldukça zor günler yaşamışlardır. Yangın sonrası Gediz'in farklı bir noktaya taşınması gündeme gelmiş, ancak kasabanın kısa süre sonra Yunan işgaline uğraması yeni bir süreci beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra ülkedeki iktisadi durum, Gediz dahil tüm Anadolu'nun gelişim sürecini yakından etkilemiştir ve birçok aksaklıklar yaşanmıştır. 1970 yılındaki büyük depremde neredeyse tamamen yıkılan Gediz, zoraki de olsa 7 km güneyde yeni bir mevkiye taşınmıştır. Yeni yerleşim yeri, modern bir şehir planlamasıyla inşa edilirken, eski yerleşim yeri olan Eskigediz, tarihi ve kültürel mirasıyla koruma altına alınmıştır. Günümüzde Gediz, hem tarihi dokusuyla hem de modern yapısıyla Anadolu'nun önemli bir kültür ve yaşam merkezi olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak yaşanan afetler, olası sorunlara karşı alınacak önlemlerin ve planlamaların ne kadar hayati olduğunu bir kez daha hatırlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, 1918, Gediz, Yangın, İngiliz Esirler.

1918 GEDİZ FIRE

Abstract

Gediz, a district of Kütahya province, is a settlement with ancient historical roots, established near the intersection points of the Aegean, Marmara, and Central Anatolian regions. Bearing traces of many civilizations throughout history, Gediz has experienced numerous natural disasters and calamities over time. The great fire of 1918 was one of these. The fire, which occurred during the grape harvest period, reduced almost the entire district to ashes, leaving thousands of people homeless. Despite attempts to extinguish it with the help of soldiers who were prisoners during World War I in Gediz, a massive destruction occurred due to the wooden structure of buildings and insufficient firefighting equipment and personnel. After the fire, desperate residents were forced to migrate to surrounding regions to continue their lives. Both those who migrated and those who tried to rebuild a life amidst the ashes of the fire had a very difficult time. Following the fire, relocating Gediz to a different location was considered, but the Greek occupation of the town shortly afterward brought about a new process. After the proclamation of the Republic, the economic situation in the country closely affected the development process of all Anatolia, including Gediz, and many difficulties were experienced. Gediz, which was almost completely destroyed in the great earthquake of 1970, was forcibly relocated to a new location 7 km to the south. While the new settlement was built with modern city planning, the old settlement, Eskigediz, was preserved for its historical and cultural heritage. Today, Gediz continues its existence as an important cultural and living center of Anatolia with both its historical texture and modern structure. However, the disasters experienced remind us once again how vital preventive measures and planning are against potential problems.

Keywords: Anatolia, 1918, Gediz, Fire, British Prisoners

Giriş

Günümüzde Kütahya iline bağlı bir ilçe olan Gediz¹, il merkezinin yaklaşık 100 km güneybatısında yer almaktadır. Gediz'in batısında Simav-Şaphane, kuzeybatısında Hisarcık ve Emet, doğusunda Altıntaş ve Dumlupınar ilçeleri, kuzeydoğusunda Kütahya, güneyinde ise Uşak ili yer almaktadır. İlçenin yüzölçümü 1733 km² olup en yüksek noktası 2312 metre ile Murat Dağı'dır (Gediz Sanayi ve Ticaret Odası Raporu, 1991: 9). Dağın kuzey yönü Altıntaş'a ve Gediz'e, güney yönü ise Uşak iline bakmaktadır. Murat Dağı hem bitki örtüsü hem de maden yatakları açısından zengindir. Bakır ve yüksek kalorili linyit madenleri çıkarılmaktadır (Kütahya Valiliği İl Yıllığı, 1973: 35).

Coğrafi konum olarak Ege bölgesinin iç kesiminde yer alan Gediz; Ege, Marmara ve İç Anadolu iklimleri arasında bir geçiş iklimi özelliğine sahiptir. Sıcaklık olarak İç Anadolu, yağış olarak Marmara ikliminin özelliklerini taşır ancak daha çok karasal iklime yakındır.

¹ Günümüzde İlçe olmasına rağmen, Osmanlı Devleti döneminde kasaba statüsünde olduğu için yazım birliği açısından metin içinde "Gediz Kasabası" ya da "kasaba" terimi kullanılacaktır.

1918 Gediz Yangını

Bölgede rüzgarlar, çoğunlukla kuzey yönlüdür. Ocak ve Şubat en soğuk aylar, Temmuz ve Ağustos ise en sıcak aylardır (Gediz Sanayi ve Ticaret Odası Raporu, 1991: 9). İklim çeşitliliğinin bir sonucu olarak Gediz ve çevresi, bitki örtüsü çeşitliliği açısından oldukça zengindir.

Gediz, tarihi eski çağlara dayanan bir yerleşim yeridir. Milattan önce Frigyalılar tarafından kurulan kasabaya “Kadi” adı verilmiştir. Osmanlı dönemi belgelerinde Gedüs olarak geçen Gediz, Bizans’ın bölgede hüküm sürdüğü dönemlerde piskoposluk merkezi olarak kullanılmış ve “Kadoi” adıyla anılmıştır. Gediz, Roma döneminde önemli bir yönetim merkezi olmasının yanı sıra konumu itibarıyla ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bir süre Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyetinde kalmış, sonrasında ise Germiyanogulları egemenliğine geçmiştir. Gediz, Kütahya bölgesinden bir kısım arazinin çeyiz olarak Osmanlı Devleti’ne verildiği dönemde ayrı tutulmuştur. Gediz’in Osmanlı Devleti topraklarına katılması 1428 yılında gerçekleşmiştir (Aras, 1980: 10).

1571 yılına ait tahrir defterine göre Gediz kasabasında Cami-i Kebir, Orta, Hacı Ali Fakih, Hacı Yahşi, Ahi Yahşi, Ömer Bey, Hoca Fakih ve Kazukulu Dede isimlerinde sekiz mahalle bulunmaktadır. 1571 yılında kasabanın tahmini nüfusu 2.660’tır (Dağlar, 2017: 181). Evliya Çelebi seyahatnamesinde Gediz’de 2.000 toprak örtülü ev ve 13 mahallenin varlığından bahsedilmiş, ancak mahalle adları verilmemiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1971: 59). Ekonomik anlamda gelişme gösteren Gediz, 1851 yılında kasaba merkezi olmuştur. 1870 yılı kayıtlarına göre Gediz kasabasının nüfusu 15.916’ya ulaşmıştır (Gürsoy, 2011: 37). Günümüzde “Eskigediz” olarak adlandırılan yerleşim yeri, Cami-i Kebir, Hisar, İsmet Paşa, Kurtuluş, Park ve Sabırgazi mahallelerinden oluşan bir belde belediyesidir ve 2018 yılı kayıtlarına göre toplam nüfusu 3.403’tür (Ulutürk, 2020: 22). Gediz’in temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Ekonomik değerini kaybetmiş olmasına rağmen 1900’lü yılların başına kadar çıkarılmaya devam eden şap madeninde çalışanlar vardı (Dingeç, 2011: 145-146). 1950 yılından sonra burada linyit kömürünün çıkarılması, bölge halkına yeni iş imkânları oluşturmuştur. Ekonomik anlamda bölgenin kalkınmasına katkı sunan kömür madeninin çıkarılması 1980 yılından sonra sınırlandırılmıştır. Günümüzde bölgedeki kömür madenlerinde 300 civarında kişinin çalıştığı tahmin edilmektedir (Ulutürk, 2020: 39).

1.000’den fazla kişinin hayatını kaybettiği 1970 yılındaki büyük depremde neredeyse tamamen yıkılan Gediz (Gediz Depremi, 1983: 5284, 5347), aynı yıl alınan resmî kararlar 7 km güneye, bugünkü konumuna yeni yerleşim yeri olarak nakledilmiştir. Asıl yerleşim yeri ise Eskigediz² olarak adlandırılacaktır (Gediz, 2000: 1157).

² Çalışılan dönem itibarıyla metinde atıfta bulunulan Gediz yerleşimi, günümüzde “Eskigediz” olarak adlandırılan mevkidir. Topografik özellikler ve metinde sunulan verilerde muhtemel bir karışıklığın önüne geçmek amacıyla bu izahatın yapılması uygun görülmüştür.

1. 20. Yüzyılda Gediz

Gediz, Gediz Çayı'nın kollarından biri olan kayalık Balçayı deresi vadisinde kurulmuştur (Ulutürk, 2020: 32). Vadinin doğu kesiminde kalan Salur Mahallesi'nin Hisarardı mevki, ilk yapılaşmanın başladığı yer olarak kabul edilmektedir (Önder, 1977: 1). Zaman içinde batı ve güney yönlü yapıların oluşturulmasında çayın konumu ve arazi koşulları etkili olmuştur. Doğu yönüne bakan yamaçlarda eğim diğer bölgelere göre az olduğu için yapılaşma bu kısımda yoğunlaşmıştır. Evlerin ön cepheleri, Gediz Çayı'na ve üzerinde inşa edildikleri sokağa bakacak şekildedir. Batı yönünde yamaç eğimi fazla olduğundan diğer bölgelere göre yapılaşma azdır. Gediz'in mimarı yapısı Anadolu'nun klasik yapılaşmasıyla örtüşmektedir. Kerpiç ya da ateş tuğla kullanılarak ahşap destekli iki ya da üç kat şeklinde yapılan evlerin çatıları ahşap ya da kiremittir (Ünal vs., 2004: 170; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1971: 59).

Gediz'in yerleşim merkezinin etrafındaki arazi oldukça tepeliktir. Dar vadilerin bazılarında akarsular vardır, çoğunluğu ise yağmur dönemleri haricinde kurudur. Akarsu kıyılarında sarmaşık bitki örtüsü, seyrek ağaçlarla kaplı çam ormanları yer almaktadır. Ağaçların seyrek olması bölge ahalisinin odun toplamak için ağaçları kesmesinden kaynaklanmaktadır. Güneyinde ise bodur meşe, ladin gibi bitkilerle kaplı geniş meşe ormanları bulunmaktadır. Çorak ve taşlık alanlar, hayvan otlatmak için kullanılmaktadır. Gediz Çayı'nın aktığı vadinin kuzeyi ve güneyi az eğimlidir ve tarımsal amaçlı kullanılmaktadır. Dik yamaçlarda buğday ve arpa tarlaları, üzüm bağları ve meyve bahçeleri vardır (Woolley, 1921: 153).

Anadolu'da ağaca kolay ulaşım, inşaat yapım alışkanlıkları ve imalat hızı gibi nedenlerle ağaç ve kerpiç en çok tercih edilen yapı malzemeleri olmuştur. Ağacın birçok avantajı yanında en büyük dezavantajı yangın riski taşımasıdır. Olası bir yangında var olan yapıyı kurtarmak neredeyse imkânsızdır. Nizamî imar planlarının olmayışı, yapıların gelişigüzel inşası ve dar sokakların varlığı yangınların şiddetini etkileyen ana faktörlerdir. Mevcut bilgilerden hareketle Gediz'in Anadolu'daki birçok yerleşim yeriyle benzer yerleşim özellikler taşıdığı görülmektedir. Gerek doğal nedenlerle gerekse insan eliyle gerçekleşen afetlerde de benzerliklerden bahsedilebilir. Gediz'den yaklaşık 50 km uzaklıktaki Uşak'ta 1894 yılında meydana gelen yangında yerleşim yerinin büyük kısmı yok oldu (Çakmak, 2011: 64-67). Uşak'taki yangın felaketinden 24 yıl sonra Gediz, benzer bir durumla karşı karşıya kalacaktı.

2. Gediz Esir Kampı ve Yangın

İzmir-Afyon demiryolunun Uşak istasyonunun kuzeyinde kalan ve ulaşımı oldukça zor olan Gediz, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla adını savaş tarihinde yazdırmıştır. Korunaklı yapısıyla ön plana çıkan Gediz'de 1917 yılının Ocak ayında bir esir kampı kurulmuştu. Kampta tutulanların büyük kısmı Kut'ül-Amare Savaşı'nda esir alınan

1918 Gediz Yangını

İngiliz askerlerinden, özellikle de İngiliz subaylarından oluşmaktaydı. Kampa gelen ilk kişi, İngiliz esir subaylarından W. C. Spackman'dı. Hindistan tıp hizmetlerinde vazifeli olan Yüzbaşı W. C. Spackman, Gediz'e 27 Nisan 1917'de ulaşmıştı. Kısa süre sonra kampa birçok subay ve asker geldi. Spackman, kampta kilit bir kişiydi; tıbbî uzmanlığı yanı sıra biraz Türkçe konuşabiliyor, dolayısıyla tercüman olarak da görev yapıyordu. Özellikle yerel ahali ile iletişimde esirlere büyük destek oluyordu. Kamp komutanlığını Arnavut kökenli Habip Nuri Bey, yardımcılığını ise Ali³ yapmaktaydı (Knight, 2013: 158). Yaşanan bazı sorunlar nedeniyle Haziran 1917'de kampı teftiş eden Albay Yusuf Ziya Bey'in raporu doğrultusunda yeni komutan olarak Ethem Bey atandı (Crowley, 2010: 219). 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile kapanan kampın son komutanı Kaymakam Adem Bey⁴, yardımcısı ise Salim Bey oldu (TNA, FO, 383/453/117667)⁵.

Gediz kampında kalan esir sayısı hakkında kesin bir bilgi yoktur ancak 1918 yılının Ağustos ayında kampta 110'u subay, 61'i asker olmak üzere 171 İngiliz esiri bulunmaktaydı (TNA, FO, 383/529/2625). Esirler, kendilerine tahsis edilen evlerde konaklıyor, dikenli tellerle çevrili alanlarda kalmıyorlardı (TNA, FO, 383/453/110191). Başlarında her an onları kontrol eden bir muhafız yoktu. Çünkü esirlerden kaçmayacaklarına dair söz alınmıştı (Ariotti, 2018: 67). Esirler için normal hayat yaşayabilecekleri özgür bir ortam bulunmaktaydı. Akşam saat 20.00'ye kadar dışarıda kalmaları, hatta şehrin 5 km civarında gezinmeleri serbestti. Subaylar, isterlerse akşamları diğer esirlerin evlerine ziyarete gidebiliyordu. Akşam eğlenceleri ve dersler için izinleri vardı (TNA, FO, 383/529/2625). Esirler, yerel halk ile Murat Dağı'na ve civar bölgelere ava ya da davet edildikleri evlere yemeğe gidebiliyorlardı (TNA, FO, 383/453/115015).

Esirlerin sürekli yerel ahali ile vakit geçirmesi, karşılıklı etkileşimlere neden oluyordu. Esirler, kendilerini oyalamak için gezinti ve spor aktiviteleri yapabilmekte, tiyatro gösterileri düzenleyebilmektedirler. Kapsamlı olan tiyatro gösterilerine yerel ahali de katılım sağlayabiliyordu. Hatta ihtiyaç duyulan bazı malzemelerin tedarikine destek olabiliyorlardı. Nitekim kadın rolü olan bir gösteri için gerekli kıyafetleri, yerel halktan bir kadın vermişti (Ariotti, 2018: 66).

Esir kampı ile Gediz'deki yangın arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Yangın başladıktan sonra esirlerin yangını söndürmek için ortaya koydukları gayret ve yangının yaşandığı geceye dair en net bilgiler, Gediz'de esir kampında kalan askerlerin tutmuş olduğu hatıralardan tespit edilebilmiştir. Gediz'i küle çeviren yangın, 27 Eylül 1918 tarihinde akşam saatlerinde başlamıştı (Spackman, 2008: 179; Woolley, 1921: 100). Yangının başladığı anda Gediz'de bulunan esirlerin hazırladığı "Theodore ve Co." oyunu sahnelenmekteydi. Oyunun

³ "Ali" olarak bahsedilen kişinin rütbesi ve askerî vazifesi hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁴ "Kaymakam" rütbesi günümüzde "Yarbay" a karşılık gelmektedir.

⁵ TNA: The National Archives (İngiliz Ulusal Arşivi)

ilk iki sahnesi tamamlanmış, üçüncü sahnenin hazırlıkları yapılmaktaydı. Oyunun sergilendiği salonun arka tarafında yerel halktan gösteriyi oturarak ve ayakta izleyenlerden bazıları sessizce dağılmaya başlayınca gösteriyi yapanlar olağandışı bir şeylerin olduğunu fark etmişlerdi (Woolley, 1921: 100). Hava kararmış olduğu için aynı saatlerde evinde istirahat edenler de vardı. Mevsim şartları nedeniyle bağ bozumu, Eylül ayının sonuna doğru yapılmaktaydı. Bağ bozumu döneminde birçok aile, işlerini bitirene kadar Gediz'deki evlerine gelmez, bağ evlerinde kalırdı. Dolayısıyla yangın başladığında üzüm hasadı nedeniyle bazı aileler bağ evlerindeydi (Pınar, 2004: 94).

Yaz sonu olduğu için birçok evde kış hazırlıkları başlamıştı. Yerelde üretilen ürünlerden un öğütme, bulgur kaynatma, pekmez, salça, tarhana, turşu, makarna, şehriye hazırlama, bazı meyvelerin kurutulması vs. pek çok yiyecek çeşidini kış için hazırlama koşuşturması yaşanmaktaydı. Yangın, Han'ın yanında bulunan bir evde, kış için pekmez kaynatılırken başlamış ve hızla yayılmıştı. Han, yangının ilk yayıldığı yerdı. Esirlerin bir kısmı bu handa kalıyordu ve bir tanesi bacağından rahatsız olduğu için yangının başladığı esnada içerideydi. Ateş çok kuvvetliydi ve çok geçmeden yolun karşı tarafına sıçradı, birçok binayı kül ederek hızla ilerledi. Yangına müdahale edecek itfaiye aracı uzun süredir çalışmadığı için atıl duruma düşmüştü ve yangını söndürebilecek durumda değildi. Aracın hortumu su sızdırıyordu ve el pompaları düzgün çalışmıyordu (Woolley, 1921: 100). Sıra halinde halk, Gediz Çayı, hamam ve şadırvan depoları ile meydan çeşmelerinden kovalara doldurdukları suları elden ele taşıyarak yangını söndürmeye çalışıyordu. Yanan evlerin tahta direklerinde kullanılan çiviler, ateşin şiddetiyle yüksek ısılarla ulaşıyor, yanma anındaki basınçla uzak noktaya fırlayıp yeni bir yangının çıkmasına neden oluyordu. Camiler, medreseler, evler vs. meskenler, kısacası yanma olasılığı olan her şey yanıyor, bir yerleşim yeri adeta yok oluyordu (Pınar, 2004: 94).

Bölgede yaz ayları çok kurak geçmişti. Kasabadaki tüm akarsular ve çeşmeler ya kurumuş ya da cılız bir akıntıya dönüşmüştü. Evler, ahşap ve kerpiçten inşa edilmiş ve dar sokaklarda birbirine bitişik olarak sıralanmıştı. Her an tutuşma olasılığı olan ahşap evlerin, bir yangın başladıktan sonra söndürülmesi hiç de kolay değildi. Sonuç alabilmek için yeterli ve etkili söndürme araçları olması gerekirdi. Hafif ancak kesintisiz esen rüzgâr, alevleri körüklüyordu. Yangın başladığında halk, daha hızlı ve erken uyarılabilse, yangının yıkımı biraz daha azaltılabilirdi. Yardım çılgınlıkları arasında büyük han ile çevresindeki tüm evler, kısa sürede korkutucu bir şekilde yanmaya başladı. Han'da kalan İngiliz esirler, kütüphaneleri dahil var olan tüm eşyalarını yangında kaybetmişti (Spackman, 2008: 180).

Gediz'in farklı bölgelerinde yaşayan esirler, ilk etapta eşyalarının olduğu yerlere gitmişlerdi. Eşyalarını kontrol ettikten sonra subay ya da asker fark etmeksizin herkes, yangını durdurmak için çalışmaya başlamıştı. Yangını durdurmak için belirli evleri yıkarak yangına baraj görevi oluşturmaya çalışmışlardı. Bazı noktalarda başarılı olunsa da yangın yayılmaya

1918 Gediz Yangını

devam etmişti. İlk baraj girişimi, küçük hamamda ve meydanın karşısındaki noktada yapılmıştı. Ancak yangın, iki evin yıkılmasından önce büyük cami ve mezarlık yakınında ana caddeye dik açılı bir ev sırasını çevrelemişti. Kasaba halkı, yangının daha uzak noktalara ilerleyeceğine ihtimal vermediği için baraj oluşturmak için evlerinin yıkılması fikrine sıcak bakmıyordu. Evlerle ilgili tartışmalar uzayınca caminin yıkılmasına başlandı. Ancak süreç uzadıkça yangın yayılmaya devam ediyordu. Yıkımla ilgilenen esirler, yangını durdurmada başarısız olunacağını düşünmeye başladıklarından kendi eşyalarını kurtarmak için kaldıkları yerlere geri gittiler (Woolley, 1921: 101).

Kadın-erkek fark etmeksizin herkes, gücünün yettiği oranda evinden eşya kurtarmaya çalışıyordu. Bağ evlerinde bulunan Gedizliler, gecenin karanlığını kızıla boyayan alevleri söndürmek için var güçleriyle evlerine koşuşmuşlardı (Pınar, 2004: 94). Yangın hızla her yöne yayılmaya devam ediyordu. Korku dolu koşuşturmada güçten düşmüş birçok ihtiyar, “Gel İngiliz gel buraya!” diyerek taşınmasını istediği eşyalarını göstererek İngiliz esirlerden yardım istemişti. Sadece ev eşyaları değil, ahırlarda bulunan büyük mısır çuvallarının taşınmasını isteyenler dahi olmuştu. Yangın, esirlerin kaldığı Han’a çok yakın noktada çıktığı için yangının çıkışında esirlerin etkisi olduğunu düşünenler de vardı. Ancak esirlerin kendi eşyalarından ayrı olarak yerel ahaliye ait eşyaları kurtarmak için gösterdiği gayret, kafalardaki soru işaretlerini hızla gidermişti. Esirler, gece boyunca eşya taşımakla uğraşmıştı. Yatak, yorgan, kilim, kap-kacak, un çuvalları gibi imkân dahilinde taşınabilen tüm eşyalar, sahipleri tarafından alınması için kasabanın dışına bırakılmıştı (Woolley, 1921: 101).

Daha önce de belirtildiği üzere, yangının yayılmasını engellemek için ya da bir miktar sınırlayabilmek için harabe durumundaki evleri yıkarak yangın koridorları oluşturma fikri, ev sahipleri tarafından kabul edilmemişti. Fakat yıkılması istenmeyen bu evler dâhil, devamındaki evler de yanarak kül olmuştu. Yerel yöneticilerin destekleriyle bazı evlerin yıkılması sayesinde yangın belirli noktalarda durdurulabilmişti (Spackman, 2008: 180). Gece boyunca yangına karşı verilen mücadelede en başarılı yıkım, kasabanın batı yamacında bulunan iki evdi. Aileler, evlerinin yıkılmasını istemiyor olsa da yangın o kadar hızlı ilerliyordu ki alevler yayıldıktan sonra zaten yangını söndürmek, meskenleri kurtarmak mümkün değildi. İki evin yıkılması sayesinde yedi ev yanmaktan kurtarılmıştı. Yangının ilerlememesi için bazı noktalardaki ağaçlar dahi kesilmişti. Küçük caminin çatısına ıslak kilimler serilerek caminin yanması engellenmişti. Her yöne yayılan yangın, kuzeyde küçük dere tarafında sabaha karşı durdurulabilmişti. Hava aydınlandığında yangın hala devam ediyordu; sadece yangının kuzeye doğru yayılma riski kalmamıştı (Spackman, 2008, s. 181).

Kasabanın birbirine yakın ve bitişik binalarından biraz mesafeli olan yapılar ve yangından kurtarılan az sayıdaki ev haricinde geriye kalan şey, tüten ve kötü kokan yanık enkazının yığınlarıydı. Birkaç saat içinde 2.300 haneli Gediz’de 2.000’i aşkın ev kül olmuştu (Woolley, 1921: 102). Yangından kurtulabilen yapıların büyük kısmı günümüzde Sabırgazi

olarak bilinen mahallede, şimdiki belediye binasının karşısındaki evlerdi. Bunun dışında, bugün Park Mahallesi olarak adlandırılan bölgede, geçmişteki adıyla Testiciler Sokağı olarak bilinen sokakta, az sayıda ev yanmaktan kurtuldu. Diğer mahallelerde birer ikişer yapı dışında tüm evler yandı (Pinar, 2004: 94). Dar ve çıkmaz sokaklarla iç içe geçmiş evlere sıçrayan yangını söndürmek neredeyse imkânsızdı. Çatısı ve ahşap malzemeleri yanan evlerin kerpiç duvarları çökmüştü. Kasaba, olağanüstü derecede tahrip olmuştu. Kasabanın etrafında eşya yığınları vardı, ancak eşyaları koyacak ev ya da herhangi bir yapı bulunmuyordu. Yangın enkazları arasında eşyalarını kurtarma çabasında olanlar vardı. Tüm bu olumsuzluklar arasında, bir taraftan geceyi geçirmek için elde kalan malzemelerle barınak vs. yapılmaya çalışılıyordu. Evleri yanmayanlar ise diğerleri için yanlarında yer açmaya çalışıyordu. Aynı durum esirler için de geçerliydi. Esirlere ait evlerin birçoğu sahip oldukları kıyafet ve eşyalarla birlikte yanmıştı. Yangın başlamadan hemen önce gösteri yapan esirlerden bazıları tam olarak üzerlerini dahi değiştirmeye fırsat bulamamıştı. Bir İngiliz esir, bale kıyafetiyle tüm gece yangından eşya kurtarmak için mücadele etmişti (Woolley, 1921: 102).

Yangında zarar gören ya da kül olan sadece halka ait evler değildi; resmî kurumların bulunduğu binalar da yangına yenik düşmüştü. 1894 yılında inşa edilen Gediz Kışlası (Çakmak, 2019: 173-174)'nda esirler kalıyordu. İkisi iki katlı, biri tek katlı üç hizmet binasına ek olarak bir cephanelik ve bir ahırdan oluşan kışlaya kaymakamlık, postahane ve telgrafhane taşındı (Pinar, 2012: 458). Yangın alanı dışında kaldığı için kurtulan kışlada boş yer yoktu. Çeşitli dış mahallelerdeki askerî birlikler, kurtardıkları malları yangın enkazlarıyla dolu sokaklardan kışlaya taşımaya devam ediyordu. Yangın öncesinde sıkışık olan kışla, daha da kalabalık hale gelmişti. Açık alana çadır kurmak suretiyle alan genişletilmeye çalışıldı. Yangınzedeler, konfor gözetmeksizin sadece barınacak yer bulma telaşındaydı. Dere kenarında, boş alanlarda, kasaba dışında, meyve bahçelerinde her yerde bir çadır, bir baraka yapma koşuşturması yaşanıyor (Woolley, 1921: 102).

Yangın, Gediz'i ekonomik açıdan da ağır bir tahribata uğratmıştı. Kış yaklaşıyordu. Ancak halk, her şeyini kaybetmiş; evsiz, varlıksız, birikimsiz ve perişan bir haldeydi. Kış için hazırlanmış gıdalar, ambarlar ve tüm yiyecekler yanmıştı. Yeni bir hayat kurma zorunluluğu doğmuştu. Kasaba sakinlerinin çoğu daha düzenli bir yaşam için civar bölgelere göç etmeye başlamıştı. Bir kısmı uygun zamanda geri dönecek, bir kısmı ise belki bir daha asla Gediz'i görmeyecekti. Yollar; katırlara, eşeklere ve gıcırdayan kağnılara yüklenmiş eşyalarla hareket eden insanlarla dolmuştu. Savaş sürecinin ağır koşulları altında yaşanan bu göç, kasaba halkı için gıda sorununu daha karmaşık bir hale getirdi. Tahıl ambarları yangında yok olmuştu. Kurtarılabilen levazimat, sahipleri tarafından gittikleri yere götürüldüğü için kasabada neredeyse hiç ekmek kalmamıştı. Buna istinaden yetkililer, Uşak ve Kütahya'ya çektikleri telgraflarla gıda talebinde bulunmuşlardı. Kısa sürede somun ekmekleri gelmiş ve doğrudan halka dağıtılmıştı. Ayrıca un dağıtımı da yapılmıştı (Woolley, 1921: 103).

1918 Gediz Yangını

Kasabayı küle çeviren yangından geriye kalan tek teselli, herhangi bir can kaybının yaşanmamasıydı. Kasabanın yeniden toparlanması kısa zamanda mümkün görünmüyordu. Çünkü kasabada kalan insanların çoğu civar köylere ve bazı yerleşim yerlerine göç edince burada kalmak zorunda olan insanları çok zor günler bekliyordu. Geride kalan nüfusun azlığı nedeniyle Uşak gibi civar bölgelerden ve yakın köylerden Gediz'e pazar kurmak için gelenler artık gelmeyecekti. Kasabada kalan ahali ve esir askerler, civar köylere giderek yiyecek tedarik etmeye çalışmışlardı. Yerel ahalinin büyük kısmının yakın köylerle bağı olduğu için kısmen gıda temin edebiliyordu, ancak esirler için durum aynı değildi. Kamp komutanı, bir kasapla anlaşarak et temini sağlamaya çalışmıştı. Esirlerin kaldığı kışlanın yanına bir pazar kurulmaya başlanmış ancak sebze, meyve, tahıl, bakliyat hatta yumurta, yangın öncesine göre daha pahalıya satılır olmuştu. Ekmek tedarikinin düzene girmesi iki haftayı aşmıştı; zaman zaman un bulmak bile güçleşiyordu. Mevsim itibarıyla ani hava soğumaları yaşanıyordu. Sağanak yağmur geçişlerine neden olan bu durum, çevreyi çamur deryasına dönüştürmekte ve zaten kötü olan koşulları daha da zorlaştırmaktaydı (Woolley, 1921: 103).

Hem mevsim hem de savaş koşulları düşünüldüğünde, yerel ahali özelinde hemen adım atmak mümkün değildi, ancak esirler için bir şeyler yapmak gerekiyordu. 19 Ekim 1918'de İngiliz esirlerin öncelikle Uşak'a, oradan demiryolu ile Alaşehir'e, ardından da Kula'ya nakledilmeleri kararlaştırılmıştı (Woolley, 1921: 104). Elçilik tarafından gönderilen ve Çankırı'dan gelirken yanlarında getirdikleriyle esirler; tarih, seyahat, spor, roman, edebiyat alanlarında 1.500 kitaplık bir kütüphane oluşturmuştu. Yerel ahalinin de kullandığı bu kütüphanenin yaklaşık 1.000 kitabı yangından kurtarılamamıştı (Woolley, 1921: 113). 1918 ilkbaharında esirler tarafından oluşturulan Shakespeare topluluğu, yangınla birlikte faaliyetlerine son vermişti (Woolley, 1921: 116).

3. Yangın Sonrası Yaşananlar

I. Dünya Savaşı yıllarında Gediz'de yaşanan yangın, ilk değildi. 1916 ve 1918 yıllarında Gediz'e yakın iki köyde yangın çıkmıştı. 12 Eylül 1916'da Gediz'in 15 km kuzeybatısında kalan İdris Dağı mevkiinde çıkan yangında 85 hanelik köyün 70 hanesi yanmıştı (BOA, BEO, 4431-332311)⁶. Osmanlı Hükümeti, elde edilen bilgiler doğrultusunda her bir hane için 1.000'er kuruşluk yardım yapmış, ayrıca ihtiyaç sahibi köylülere eşya ve zahire göndermişti (BOA, BEO, 4433-332411). Ağustos 1918'de Güray Köyü'ne bağlı Celal Bey Çiftliği, Gediz Aslantepe Çiftliği ve Kocadere Mevkii'nde çıkan yangınlar bölge ahali tarafından söndürülmüştü (BOA, DH.EUM.6.Şb, 40-72).

Yerleşim alanlarını dışında açık arazide ve küçük çapta olan bu yangınlar büyümeden söndürülebilmisti. Fakat Gediz'in merkezindeki yangının etkisi, yerleşim alanı içinde

⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.

yaşanması sebebiyle ağır olmuştu. Devletin içinde bulunduğu askerî ve siyâsî durumun zorluğu, kasaba için yangın sonrası süreci daha da zorlaştırmıştı. Yangından yaklaşık bir ay sonra 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalanmış ve I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti adına resmen sona ermişti. Mütareke sonrasında, İstanbul’un 13 Kasım 1918’de İtilaf Devletleri’nce fiilen işgali (TNA, CAB, 23/8/23), var olan askeri ve iktisadi sorunlara yenilerini eklemişti.

İşgalin İstanbul ile sınırlı kalmayıp ülkenin farklı bölgelerine İtilaf Devletleri ve onların desteğindeki ayak basması, Anadolu’da işgalin yayılmasına yönelik endişeleri arttırmıştı. İstanbul’un baskı altında tutuluşu yerelde de istikrarsızlıkları tetiklemişti. Yangının çıktığı tarihi takip eden bir yıl içinde, Gediz’de dört defa kaymakam değişikliği yapılmıştı. Yangının çıktığı sırada kaymakamlık görevini yürütmekte olan Nusret Bey, 19 Ocak 1919’da Uşak Kaymakamlığı’na görevlendirilmişti (BOA, DH.ŞFR., 651-95). Yerine gelen Hulusi Bey, 9 Mayıs 1919’da azledilmiş, Gediz kaymakamlığına Neşet Bey görevlendirilmişti (BOA, BEO, 4572-342867). Kaymakamlık makamını üç ay kadar yürüten Neşet Bey’in yerine 2 Ağustos 1919’da, Mürefte’nin eski kaymakamı Nusret Bey atanır (BOA, BEO, 4585-343811).

Kasaba idarecilerinin değişim sıklığında yangın sonrası Gediz’in toparlanması için yeterli gayretin gösterilemeyişi etkili olabilir. 12 Aralık 1918 tarihli bir belgede, yangından etkilenenlerin durumuna ilişkin 4 Aralık 1918 tarihli bir belgeye atıfta bulunulmuştu. Belgede, boş durumda olan ya da kullanılmayan imalathaneler varsa bunlardan istifade edilmesi istenmişti. Evsiz kalan insanlar, binlerle ifade edildiği için bu alanlar yetmeyeceğinden en hızlı çözüm olarak çadır temini üzerinde de durulmuştur. Uşak Kaymakamlığı’yla yapılan yazışma sonrasında, Hacı Mehmet Efendi’nin çadır konusunda görevlendirilmesi ve gerekli ihtiyacın karşılanması için yeterli görülen paranın gönderileceği gündeme gelmişti (BOA, DH.İ.UM, 19-3). Havalanın soğuması nedeniyle barınma, öncelikli ihtiyaçların başında geliyor, ancak belgeden anlaşılacağı üzere yangın hadisesinden iki buçuk ay geçmesine rağmen barınma sorununun giderildiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Lakin İstanbul ile yapılan yazışmalarda, yangından kaynaklı olarak halkın zor durumda olduğunun kabul edildiği ve buna çözüm üretilmeye çalışıldığı açıktır.

Barınma sorununun çözilemeyişi sebebiyle kış şartları kasaba halkını bir hayli zorlamaktaydı. Yanan alanın temizlenip yeniden kullanılabilir hale getirilmesi gerekiyordu. Ancak henüz bir ilerleme kaydedilememişti. Daha hızlı netice almak için Kütahya Mutasarrıflığı, 20 Aralık 1918’de Gediz’e bir mühendis göndererek yerinde inceleme yaptırmıştı. Mühendis, yanan yerlerin durumunu inceledikten sonra en hızlı çözümün, kasabanın yeni bir yerde inşa edilmesi olduğu sonucuna varır. Buraya gönderilirken yangının ortaya çıkardığı yıkımla alakalı olarak aslında Mutasarrıflığın de temel yaklaşımı benzer

şekildeydi. Gelen mühendis, kasaba için yeni bir imar planı çizmiş⁷ ve yanan bölgenin arsa olarak kalmasını uygun görmüştü (BOA, DH.İ.UM, 19-3).

Mutasarrıflık, yanarak büyük ölçüde harap olan mahallelerin arsa haline getirilmesi ve güney tarafta kasabanın sonuna bitişik arazide yeniden inşa edilmesi kararını 9 Ocak 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne resmî yazıyla göndermişti. Kasaba eşrafından seçilen bir heyet, Mülkiye Müfettişi Abdurrahman Bey'e müracaat ederek kasaba için seçilen yerin uygun olmadığını, ahalinin yanık yerlerdeki arsalardan ve mevcut eski yerlerden faydalanarak daha kolay ve daha hızlı bir şekilde inşaat yapabileceğini, hiç kimsenin güneyde belirlenen arazide ev inşa edemeyeceğini, yer konusunun netleştirilemeyeşinin inşaat işlerini geciktirdiğini ve halkın müşkül durumunu arttırdığını, dolayısıyla kararın bir an önce verilerek uygun mevsimde olduğundan inşaat izninin ivedi olarak çıkarılmasını talep etmişti. Abdurrahman Bey, gelen heyet sonrası vaziyeti anlamak için yerinde inceleme yapmıştı. Halkın büyük çoğunluğu taşınmaya razı olmadığından alınan karara itiraz ederek kendi arsalarında evlerini yapmayı talep etmekteydi. Abdurrahman Bey, halkın durumunu yerinde gördükten sonra ne şekilde bir yol izleneceğine hükümetin karar vermesini isteyen görüşünü bir rapor şeklinde 4 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'ne göndermişti (BOA, DH.UMVM, 158-9). Raporun sadeleştirilmiş halinde şu ifadeler yer verilmişti:

Meydana gelen korkunç yangında büyük kısmı yanan Gediz Kasabası'nın bulunduğu bölge düzensiz ve arazisi de engebeldir. Bu nedenle aynı zemin üzerine yeniden inşa edilmesinden vazgeçilip civarında münasip bir yere kasaba oluşturulmak üzere gerekli keşiflerin yapılması ve planının hazırlanması liva idare meclisinin kararı gereğidir.

Bu doğrultuda mutasarrıflık emirlerine uyularak Gediz'e gidilmiş, gerekli keşifler ve incelemeler yapılarak kasabanın alt tarafında Uşak şosesi civarında kasaba kurulmaya her yönüyle elverişli bir bölge tespit edilmiştir. Bilhassa sokakların bölüşümünü, dükkân, hane ve devlet binalarının mevkilerini gösteren bir adet kroki hazırlanarak ekte sunulmuştur.

Gediz Kasabası'nın ileri gelenleriyle muhtar ve ihtiyar heyetleri taraflarından verilip yüksek mutasarrıflık makamınca da bana havale edilen ekteki telgraf ve dilekçenin içeriklerinden de anlaşılacağı üzere kasabanın tekrar eski harap bölgede yaptırılmasını talep etmektedirler. Ancak yeni usul üzere düşünülen sokakların açılması için altı, sekiz ve on metre eninde caddeler bırakılması durumunda yanan bina yerlerinin üçte biri sokaklara terk edilecek ve bu durumda da geri kalan zemin mevcut halka yetmeyecektir.

Aslında eski kasaba yerinin ıslahı mümkün değildir; dik yokuşlardan, kayalık ve düzensiz bayırlardan ibarettir. Bu nedenle keşfi yapılan ve yukarıda arz edilmiş bulunan bölgede (Uşak şosesi civarındaki bölge) inşa edilmesi kesin

⁷ 1/1000 ölçekle çizilen plan, Ek kısmında "Ek 6"da verilmiştir.

zorunlu görülmüştür. Kasabanın eski yerinde canlandırılması için bazıları tarafından öne sürülen sebeplerden biri de güya yanan binalardan kalan taş ve saire gibi enkazdan istifade olunabileceği meselesidir. Öncelikle enkaz diye iddia edilen malzeme, hemen hemen yüzde seksen oranında yanmış, işe yaramaz kerpiç parçalarından ibarettir. Bunların sadece temizlenmesi bile oldukça yüklü para gerektirdiği yapılan kontrol soncunda anlaşılmıştır. Şayet kullanılabilecek bazı malzeme yangın bölgesinde ortaya çıksa bile zaten açılacak yeni kasaba alanı uzak bir yerde değildir. Eski kaza merkezinden yedi-sekiz yüz metre mesafede ve Aşağı Mahalle'nin yakınındadır. Dolayısıyla işe yarar eski malzemenin nakliyatında bir zorluk olmayacaktır.

Yanan yerde göze çarpan bir bina kalmış ise o da açılacak kasaba merkezinin sekiz yüz metre mesafesinde bulunan Gazanfer Ağa Camisi'dir. Bu cami de yangından fevkalade etkilenmiş olması sebebiyle tamir edilmesi ve eski hâline döndürülmesi için 300.000 kuruş gerektirmektedir. Bu durumda sözü edilen para ile yeni kasaba alanında ve hükümet konağı yakınında diğer devlet binaları gibi yeni ve güzel bir caminin inşa edilebileceği apaçaktır.

Yukarıda arz edilen liva idare meclisi kararı ve belirttiğim hususlara aykırı olarak bazı olağanüstü sebeplerden dolayı şayet kasabanın tekrar eski yerinde kurulmasına teşebbüs edilirse öncelikle her bir hane yerinin kaçar metrekareden ibaret bulunduğunun ayrı ayrı ölçülmesi ve tefrik edilmesi (parsellenmesi), bunun yanı sıra belediye kanunu uyarınca açtırılacak bütün sokaklara her haneden kaç metrekare terk edileceğine dair büyük ölçekte ve üzerinde arsa sahiplerinin isimlerini gösterir mükemmel bir kadastro haritasının düzenlenmesi gerekecektir (BOA, DH.İ.UM, 19-3).

Yangının verdiği zarar sadece yapılarla ve eşyalarla sınırlı değildi. Miktarı belirsiz ve telafisi mümkün olmayan resmî evrak da yangında kül olmuştu. Yerel ahaliyle ilgili nüfus defterlerinin yanması, yeni doğanların zamanında kaydedilmesini ve nüfus kayıtlarının alınmasını geciktirmekteydi. Hem yeni doğanların hem de hayatta olanların bazı kayıtlarında tereddütler oluşmuştu. Kütahya nüfus müdürü, sorunu çözebilmek için nüfus kayıtları bulunmayan ahalinin mahalle ve köy ihtiyar heyetlerinden aldıkları bilgilendirme evrakını nüfus dairelerinden onaylatmaları halinde nüfus tezkiresi vermeye devam ederek sorunu çözmüştü. Bir diğer konu ise yangında nüfus kayıtlarının tahrip olması sebebiyle yeniden nüfus sayımı yapılması gerekliliği idi. Nüfus sayımı için gerekli olan resmî evraklar, malzemeler ve sayımı yapacak kâtip ücreti bilgisi Nüfus Müdüriyeti Umumiyesi'ne gönderilen resmî yazıyla iletilmişti. Cevap gelene kadar işlemleri hızlandırmak adına nüfus müdürü ve meclis azası, nüfus sayımı için gerekli hazırlıkları yapmaya başlamıştı (BOA, DH.SN.THR., 84-1).

Yangında nüfus kayıtlarını kaybedenlerin, mahalle veya köy ihtiyar heyetlerinden alacakları belgeleri nüfus dairelerine göstererek yeni nüfus tezkeresi almaları kararı alınmıştı. Ancak bu şekilde işlem yapılması durumunda, sonraki seçimlerin zamanında yapılamaması gibi sorunlar ortaya çıkabileceği ve seçme hakkı bulunan birçok kişinin bu haklarını

1918 Gediz Yangını

kullanamayacakları anlaşılmıştı. Bu nedenle, ihtiyar heyetlerince verilecek belgelerden uygun görülenlerin, “nüfus tezkeresi yazılıp dağıtılmak üzere” ifadesiyle özel bir deftere kaydedilerek teftiş heyetine verilmesi yoluyla, işlemlerin kanunî usullere uygun şekilde yerine getirilmesi sağlanacaktı (BOA, DH.İ.EU.EK, 114-21). Mutasarrıflığa gerekli bilgilendirme yapılmış olup Dahiliye Nezareti’ne uygulama hakkında resmi yazı yazılmıştı (BOA, DH.HMŞ., 1-1-).

Yangında zarar görenler için resmî evrak ve barınma konularında adım atılıyordu, ancak halkın kendi temel ihtiyaçlarını karşılamak ve sorunlarını kendine göre çözebilmek için nakit paraya ihtiyacı vardı. Devlet, Ziraat Bankası kanalıyla yangında zarar gören ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmak üzere, Temmuz 1919’da hane başına 500’er lira para göndermişti. Ayrıca 5.000 liralık bir meblağ da köylülerin zirai eşyalarını almaları için ayrılmıştı. Kaymakamlık makamına dükkân ve evleri yananlara, bunların yenilerinin yapılması için 100.000 lira ödenek aktarılmıştı. İhtiyaç sahiplerine ulaştırılacak para konusuyla Gediz’de oluşturulan komisyon ve komisyon üyeleri bizzat kendileri ilgilenmişti. Diğer taraftan evlerin inşasını hızlandırma gayreti vardı. Çünkü tekrar kış ayının çadırda ya da derme çatma yapılarda geçirilmesi istenmiyordu. Yanan evlerden, yeniden aynı yerde yapılabilenler yapılsın; başka yerlerde yapılacak olanların da en azından yaz ayında bitirilmesi hususunda talimat verilmişti (BOA, DH.İ.UM, 19-3).

Aziziye kazası tapu memuru Mehmet Bey’in yangında Gediz’deki evi ve tüm eşyaları yanmıştı. Zor durumda olan ailesine yardım etmek için onları yanına almış, ancak ekonomik bakımdan oldukça kötü durumdaydı. Bu nedenle yangında zarar görenlere devletin yapmış olduğu malî yardımın kendisine de yapılmasını talep etmişti. Mehmet Bey’in Gediz’de evi olması sebebiyle diğer mağdurlar gibi kendisine de ödeme yapılması talebi kabul edilmişti (BOA, DH.İ.UM.EK., 53-6). Gediz halkı kadar mağduriyet yaşayan esirler de göz ardı edilmemişti. Yangında eşyalarını kaybeden esirler için elbise gönderilmesi kararlaştırılmıştı (BOA, HR.SYS., 2231-74). Ancak 1918’in Ekim ayı sonunda mütareke imzalanınca esirlerin memleketlerine dönmeye başlaması nedeniyle planlandığı ölçüde kıyafet ve eşya yardımı yapılamamıştı.

Devlet, yangında mağdur olan halkın barınma sorununu çözmek ve gelecekte daha az sorunla karşılaşılacak yeni bir imar planlamasına gitmişti. Devletin, kasabayı taşımayı düşündüğü alan, topoğrafik özellikler dikkate alınarak yoğun yağmur dönemlerinde taşkınlara neden olan Gediz Çayı’nın kıvrım oluşturduğu alanın doğu kıyısına gelecek şekilde belirlenmişti. 1/1000’lik ölçekle çizilen planda konut alanları, yeşil alanlar ve resmî kurumlar için yer tahsisleri yapılmıştı. Konutlar, kuzeydoğu-güneybatı yönlü olarak düzenlenmişti (BOA, DH.İ.UM, 19-3).

Kasaba halkının çoğunluğunun itirazı nedeniyle planlanan yeni noktaya taşıma işlemi gerçekleştirilememişti. Kış ayları da gelince konu üzerinde çok durulmamıştı. Lakin başka

önemli bir husus daha vardı: İzmir'e Yunan kuvvetlerinin 15 Mayıs 1919'da asker çıkarması, bölge için yeni gelişmelere yol açmıştı. Yunan kuvvetlerinin işgal sahasını Ankara'ya doğru genişletme girişimi Gediz'i de etkilemişti. Kasaba, 24 Ekim 1920'de Yunanistan'ın eline geçmişti (Özçelik, 1991: 581-589). Gediz'in Yunan işgalinden kurtuluşu ancak 1 Eylül 1922'de gerçekleşebilecekti (Aras, 1980: 14). Yaklaşık iki yıl işgal altında kalan Gediz'e devlet tarafından herhangi bir yardım yapılamamıştı. Gediz'in artık hem yangın hem de işgal yaralarını sarması gerekecekti.

4. Cumhuriyet Döneminde Gediz

Yangın öncesinde 15 mahalle bulunan Gediz'de 1923 yılından sonraki süreçte mahalle sayısı 6'ya düşmüştü. Mahalle sayısındaki düşüşün temel nedeni yangındı. Yangın sonrasında halkın büyük bölümü civar bölgelere göç etmek zorunda kalmıştı. Göç edenlerin çoğunluğu geri dönmeyince ya da dönemeyince kasabanın nüfusu önemli ölçüde azalmıştı. Yeni bir planlama ile bazı mahalleler birleştirilmiş ya da tamamen kaldırılmıştı. Yangın öncesinde var olan Hezanlar, Dibekönü, Çukur, Kaya ve Kaimi mahalleleri diğerleri ile birleştirilmişti. Yangın sonrası yerleşim yerleri, merkeze yakın noktalara kaymış, Salur Mahallesi bu şekilde oluşmuştu. Günümüzde var olan mahalleler ve yeni adları şu şekildedir: Park (Ahi Ali-Müstecab), Cami Kebir (Cami-i Kebir), Kurtuluş (Kadı Kemal), Sabırgazi (Ömer Bey), İsmetpaşa (Sofular) ve Salur (Salur) (Pınar, 2012: 313-314).

Eski bir yerleşim yeri olması sebebiyle Gediz'de birçok tarihi yapı vardı. Özellikle zaman içinde birçok cami inşa edilmişti. Yangın öncesi Gediz'de Binbaşı Cami, Emine Hatun Cami, Gazanfer Ağa Cami, Mustafa Çelebi Cami, Seyfullah Çelebi Cami, Sunullah Çelebi Cami ve Ümmühan Hatun Cami bulunmaktaydı (Gürsoy, 2011: 50). Bu camilerin tamamı yangından etkilenmişti. Birçoğu tamamen yok olurken, az sayıda ayakta kalan camiler ağır hasar almıştı. Büyük bölümü yok olan Gazanfer Ağa Cami, Mustafa Çelebi Cami ve hamam haricinde, çarşı diyebileceğimiz merkez noktada ayakta hiçbir şey kalmamıştı. 500 civarında el tezgâhı, imarethaneler ve tüm işyerleri yanmıştı (Pınar, 2004: 95).

Camiler içinde en önemlisi Gazanfer Ağa Cami'dir. Halk arasında "Ulu Cami" olarak da anılmaktadır. Gediz ile özdeşleşen tarihî Gazanfer Ağa Cami, çarşı içerisinde bulunmaktadır. Caminin yapımı Germiyanogullarına dayanmaktadır. 1553 yılında bugünkü halini alan caminin yanına III. Murat (1574-1595) devrinde hamam ilave edilmiştir (Uysal, 1990: 91). Camiye bağlı 95 kâgir dükkân vardır (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1971: 59). Cami, kasabaya yakın antik bir kent olduğu düşünülen bir bölgeden getirilen sütunlarla altı sütun ve paye üzerinde büyük bir kubbe ile örtülüdür. Yangında büyük hasar görmüştü ancak tamir edilerek yeniden ibadete açılmıştı. 1970 yılında gerçekleşen depremde kubbesi yıkılmıştı. 1994 yılında aslına uygun şekilde yeniden inşa edilmişti (Ulutürk, 2020: 35). Camiye bağlı Gazanfer Ağa Hamamı, Osmanlı kültürünün önemli örneklerinden biridir. Yangında cami gibi bu hamam da zarar görmüştü (Gürsoy, 2011: 54).

1918 Gediz Yangını

Yangında sadece tarihî eserler yok olmamıştı. Tarihi geçmişi olan yapılarda hizmet veren ve eğitim geçmişi uzun yıllara dayanan kurumlar da yangından etkilenmişti. H. 1316-1317 (M. 1899/1900) Maarif Salnamesi'ne göre kasaba merkezinde Şakir Efendi (62 öğrenci), Bekir Efendi (47 öğrenci) ve Müftü Efendi (53 öğrenci) medreseleri bulunmaktaydı. Kasabaya bağlı köylerle birlikte toplam 11 medresede 642 öğrenci eğitim almıştı (Bozkurt, 2010: 73). Medreselerdeki öğrenci sayılarında yıllara göre artış ve azalış olsa da faaliyette oldukları dönemde bölgedeki eğitim faaliyetlerine katkıları büyük olmuştu. Medreselerin bulunduğu yapıların tamamen yanması sebebiyle Gediz'de eğitime bir müddet ara verilmek zorunda kalınmıştı (Pınar, 2012: 125). 1924 yılında kasabada iki yeni okul açılmıştı. 1926 yılına gelindiğinde biri nümune olmak üzere 2 erkek ve 2 kız okulu eğitim faaliyeti yürütüyordu. Kasaba merkezindeki okullarda eğitim alan öğrenci sayısı 525'ti (Pınar, 2012: 126).

Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde yangının izleri hala tam olarak silinememişti. Devletin resmî kurumları, 1919 yılındaki plana sadık kalınarak Gediz'in var olan yerleşim yerinin hemen güney noktasına taşınmasını istemekteydi. Böylece kasabanın yaralarını daha hızlı saracağı ve gelişmesine katkı sunacağını düşünülüyordu. Ancak yerel ahali aynı görüşte değildi. Sağlam kalan yapılarla, cami ve hamamın harap bir şekilde bırakılmasının doğru olmayacağı fikriyle halk, kasabanın tekrar eski yerinde inşa edilmesini istemişti (Berber, 2006: 15). Uzun yıllar süren savaşların izlerini silmekle uğraşan devlet idarecileri, halkın taleplerini dikkate alarak taşınma işleminden vazgeçmişti. Yangın felaketinden kalan sorunları uzun yıllar çözmekle uğraşan Gediz, 1944 yılında bir deprem yaşamıştı. Deprem, 1918 yangını gibi bir tahribat yapmadı, ancak 20 kişi hayatını kaybetmişti (Çoban, 2007: 61). Hem yangından kalan sorunlar hem de depremden kaynaklanan sıkıntılar, daha ciddi adımların atılması gerektiğini ortaya çıkarmıştı. 1940-1950 arası dönem, Gediz'in altyapısında ve üst yapılaşmasında değişim yılları olmuştu. Yangında hasar gören Gazanfer Ağa Camisi'nin karşısındaki kâğır dükkânlar yeniden yapılarak burada bir çarşı oluşturulmuştu. 1919 yılındaki plan dikkate alınarak bahsi geçen bölge imara açılmıştı (Pınar, 2004: 202). Günümüzde Cami Kebir Mahallesi Bahçelievler mevki olarak adlandırılan alan, evlerin ve sokakların konumunda dahi herhangi bir değişiklik yapılmaksızın 1919 planına birebir sadık kalınarak oluşturulmuştu. Yangındaki acı tecrübeden hareketle evlerin konumlandırılmasında değişikliğe gidilmişti. Bitişik ya da bahçe nizamlı evlerin girişleri sokağa bakacak şekilde inşa edilmişti. Evlerin bahçeleri bir alt ya da üst sokaktaki evlerin bahçeleriyle sınır oluşturacak şekilde planlanmıştı. Böylece olası bir yangında ateşin sıçramasına mâni olmak için evler arasında önemli boşluklar bırakılmıştı.

1918 yılındaki yangının çıkışı engellenebilir miydi bilinemez, ancak kol gücüyle çalışan tulumbarın Gediz'deki yangında işe yaramayı büyük bir yıkım getirmişti. Yangın sırasında yaşananları dikkate alan Gediz Belediyesi, 1940 yılında itfaiye birimini yeniden düzenleyerek motorize hale getirmişti. Şehrin farklı noktalarına yerleştirilen su depoları ile olası bir yangına hızlı ve etkili müdahale etme planlaması yapılmıştı (Pınar, 2004: 202).

Yangında ihtiyaç duyulan ya da eksikliği hissedilen bir diğer konu ilaç ya da tıbbî malzeme idi. Yangından etkilenenlerin ihtiyaç duyduğu ilaçlar ve tıbbî malzemeler, hastanede mevcuttu, ancak çeşitliliği ve mevcudiyeti sınırlıydı. İhtiyaçların doğrudan karşılandığı bir eczane yoktu. Dönemin belediye başkanı Süleyman Atay'ın girişimleri ile belediye bütçesinden verilen 2500 liraya ek olarak 500 lira da kredi çekilerek 1940 yılında ilk eczane açılmıştı. İlaçları belediyece karşılanan eczaneyi Süleyman Sırrı Sipahi işletmişti. Belediye desteğiyle kurulan eczane sayesinde maddi durumu iyi olmayanlara ilaç desteği de sağlanıyordu (Pınar, 2004: 202).

Gediz Hükümet Konağı, 1918 yılına kadar Yeni Hamam'ın bulunduğu alandaydı. Yangın sırasında bina tamamen kül olmuştu. Hükümet Konağı, resmî işlerin devam edebilmesi için esirlerin bulunduğu kışlaya aktarılmıştı. Kısa süre sonra esirlerin memleketlerine gönderilmesiyle bina, tamamen Hükümet Konağı olarak hizmet vermeye başlamıştı. Kaymakamlığın dışındaki resmî kurumlar, kasabanın farklı bölgelerindeki kiralık binalarda hizmet vermeye devam etmişti. Tüm resmî birimlerin bir arada bulunduğu yeni Hükümet Konağı, 1950 yılında hizmete girmişti. 1970 depreminden sonra Gediz şehir merkezi taşınınca bir süre boş kalan bina, bugün Eskigediz Belediyesi Hizmet Binası olarak kullanılmaktadır (Pınar, 2004: 210). 28 Mart 1970 yılındaki 7,2 şiddetindeki büyük deprem, ilçeyi neredeyse tamamen yok etmişti (Mitchell, 1976: 296-313). Depremin yıkım gücü çok yüksekti ancak Gediz'in yaşadığı ağır hasarın sebeplerinden biri de 1918 yılındaki yangındı. Yangında yerleşim yerlerinin çoğunluğu yanmış ve halk ekonomik olarak büyük bir darboğaza girmişti. Halk, mecburen hayatını yeniden düzene sokup sürdürebilmek için bulabildiği basit, sıradan, dayanıksız malzemelerle mesken yapma gayretine düşmüştü. Yapılan evlerin büyük çoğunluğu bu nitelik ve koşullara dayalı olarak kolaylıkla yıkılabilir haldeydi. Buna bağlı olarak da depremde neredeyse tamamı yerle bir olmuştu (Pınar, 2012: 163).

Birkaç ev hariç yaşanacak hiçbir yapının kalmadığı Gediz şehir merkezinin taşınması yeniden gündeme gelmişti. Bakanlar Kurulu'nun 5 Ağustos 1970 tarihli 7-1164 sayılı kararıyla 14.000 nüfuslu Gediz, mevcut yerleşim yerinin 7 km güneyinde Uşak-İzmir güzergâhında bulunan "Karılar Pazarı" adlı mevkide ilçenin yeniden inşası kararlaştırılmıştı (Pınar, 2012: 157). 5 Ağustos 1970'te alınan Bakanlar Kurulu kararı ile depremde zarar gören 2.349 ailenin "Karılar Pazarı" adlı mevkiye yerleştirilmesiyle bugünkü Gediz ilçesinin temelleri atılmış oldu (BCA, 30-18-1-2 / 255-95-5)⁸.

1918 Yangını sonrası planlanan yerleşim yeri taşıma fikri; işgal, tarihî ve kültürel gerekçelerle hayata geçirilememişti, ancak 52 yıl sonra bahsi geçen mevkide ilçe, artık resmen yeniden inşa edilecekti. Yeni yerleşim alanına taşınan ilçe, kayıtlara yine "Gediz" adıyla

⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

1918 Gediz Yangını

geçmişti. Taşınılan bölgede ise tüm zorluklara rağmen iskâna devam edilmişti. Zaman içinde ilk yerleşim yeri, “Eskigediz” adıyla anılmaya başlanmıştı. Önemli kültürel eserlere ve köklü bir geçmişe sahip olan Eskigediz, 1992’de sit alanı ilan edilmişti. 2008’de Tarihi Kentler Birliği’ne üye olmuş, sonrasında Avrupa Tarihi Kentler Birliği’ne kabul edilmişti. Eskigediz, sahip olduğu doğal sit alanları, kentsel ve arkeolojik eserleriyle yaşayan bir müze görünümündedir. Birçok tarihî cami, hamam ve yapılar, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından aslına uygun olarak restore edilmiştir (Ulutürk, 2020: 93-95).

Sonuç

Gediz; tarihi, coğrafi konumu ve doğal zenginlikleriyle Anadolu’nun önemli yerleşim yerlerinden biridir. Ege, Marmara ve İç Anadolu bölgeleri arasında bir geçiş noktasında bulunan kasaba, tarih boyunca doğal afetlerle sıkça karşı karşıya kalmış ve bu afetler kasabanın sosyal, ekonomik ve fiziksel yapısını derinden etkilemiştir. Özellikle 1918 yılında yaşanan büyük yangın ve 1970 depremi, Gediz’in kaderini değiştiren olaylar olarak öne çıkmaktadır.

1918 yangını, Gediz’in neredeyse tamamını küle çevirmiş ve binlerce insanı evsiz bırakmıştı. 2.300 civarındaki evin 2.000’i yok olmuştu. Yangın, sadece fiziksel yapıyı değil, ilçenin sosyal ve ekonomik dokusunu da tahrip etmişti. Yangın sonrası yaşanan göç, nüfusun azalmasına ve kasabanın ekonomik olarak gerilemesine neden olmuştu. Yangın sırasında esir kampında bulunan İngiliz askerlerinin yangını söndürme çabaları, unutulmaz bir dayanışma örneği olarak tarihi kayıtlara geçmişti. Gediz’in yeni bir alana taşınması gündeme gelmiş, ancak tarihi ve kültürel gerekçelerle gerçekleştirilememiştir. Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’ndaki son günlerine denk gelen yangın, bölgenin hızlı kalkındırılmayışının da önemli nedenlerinden biriydi. Çünkü başkent İstanbul’un işgal edilmesi, yönetsel anlamda sorunları tetiklemişti. Zor günler geçirmesine rağmen devlet, imkânları dâhilinde bölgede yangının izlerini silmeye çalışmış, zor durumdaki halktan elini çekmemiştir.

Yangının yarattığı tahribat, uzun yıllar boyunca Gediz’in toparlanmasını engellemiştir. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum da bu gecikmeyi uzatmıştı. 1944 yılında küçük çapta bir deprem, ardından 1970 yılında Gediz’in tamamen yıkılmasına neden olan bir deprem daha yaşanmıştı.

Depremler, 1918 yılındaki yangından sonra inşa edilen yapıların kalitesizliğini ve ilçenin afetlere karşı ne kadar savunmasız olduğunu bir kez daha göz önüne sermiştir. Yangın sonrası şehir merkezinin taşınması gündeme gelmesine rağmen adım atılamamışken, 1970 depremi sonrası taşıma işlemi resmîyet kazanmış ve Gediz, günümüzdeki konumunda yeniden inşa edilmiştir. “Eskigediz” olarak adlandırılan önceki yerleşim yeri, tarihi ve kültürel mirasıyla koruma altına alınmıştır.

Gediz, tarih boyunca yaşadığı afetlerden ders çıkararak, modern bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Yangın ve deprem gibi afetlerin yarattığı yıkım, kasabanın imar planlarının yeniden gözden geçirilmesine ve afetlere karşı daha dirençli bir yapı oluşturulmasını sağlamıştır. Günümüzde Gediz, hem tarihi dokusuyla hem de modern yapısıyla Anadolu'nun önemli bir kültür ve yaşam merkezi olarak varlığını sürdürmektedir. Gediz'de yaşananlar, afetlere karşı alınacak önlemlerin ve planlamaların ne kadar hayati olduğunu bir kez daha hatırlatması açısından son derece önemli dersler çıkarılacak hadiselerdir.

Kaynakça

- “Gediz Depremi” maddesi, (1983). Yurt Ansiklopedisi, Cilt:7, Anadolu Yayıncılık A.Ş., İstanbul, s. 5284, 5347.
- “Gediz” maddesi, (2000). Hachette Ansiklopedik Sözlük, Cilt 2, Doğan Kitap, İstanbul, s.1157.
- Aras, İ. (1980). Tarihte Gediz, Tekin Matbaası, Gediz.
- Ariotti, K. (2018). Captive Anzacs: Australian POWs of the Ottomans during the First World War, Cambridge University Press, Cambridge (UK).
- BCA, 30-18-1-2 / 255-95-5.
- Berber, E. (2006). Gediz’de Şehirsel Gelişme, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- BOA, BEO, 4431-332311.
- BOA, BEO, 4433-332411.
- BOA, BEO, 4572-342867.
- BOA, BEO, 4585-343811.
- BOA, DH.EUM.6.Şb, 40-72.
- BOA, DH.HMŞ., 1-1.
- BOA, DH.İ.EU.EK, 114-21.
- BOA, DH.İ.UM, 19-3.
- BOA, DH.İ.UM.EK., 53-6.
- BOA, DH.SN..THR., 84-1.
- BOA, DH.ŞFR., 651-95.
- BOA, DH.UMVM, 158-9.
- BOA, HR.SYS., 2231-74.
- Bozkurt, N. (2010). “Maârif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağı’nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1904)”, History Studies, Volume 2/3.
- Crowley, P. (2010). Kut 1916: Courage and Failure in Iraq, History Press Ltd., Gloucestershire (UK).
- Çakmak, B. (2011). “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz (15), ss.63-90.

1918 Gediz Yangını

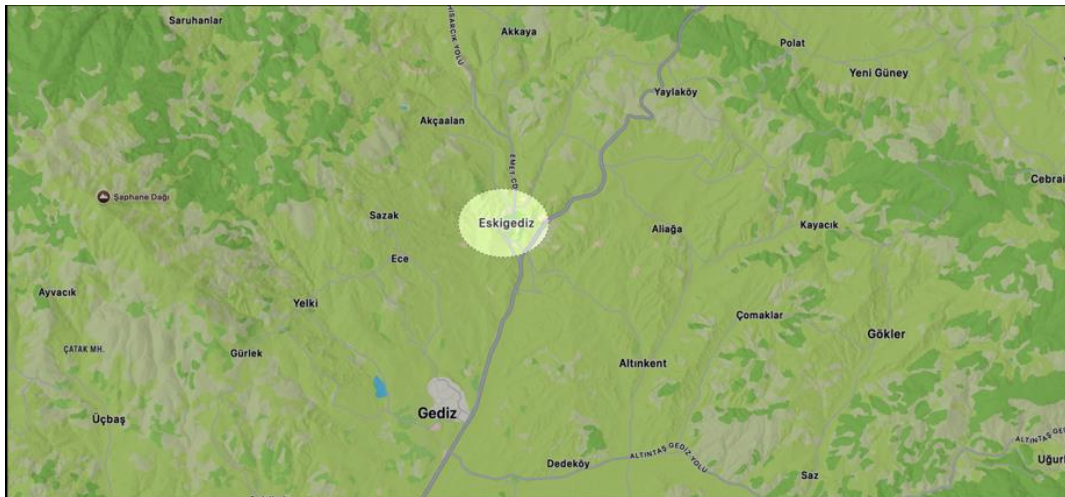
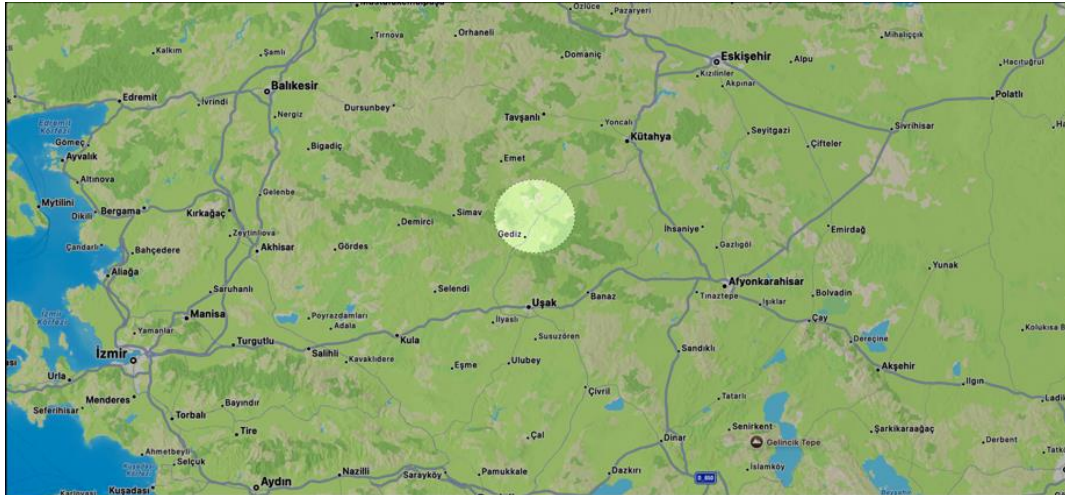
- Çakmak, B. (2019). "Osmanlı Taşrasında Âsâr-ı Atîka Bilincinin Gelişimi: Gediz Kazasında Bulunan Eski Eserler", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 15 Sayı 30, Güz.
- Çoban, M. (2007). Eski Gediz Kasabası'nın Coğrafi Etüdü, T.C. Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.
- Dağlar, M. (2017). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Gediz Nahiyesinde Yerleşme ve Nüfus", Kesit Akademik Dergisi, Yıl:3, Sayı:8, Haziran, ss.177-185.
- Dingeç, E. (2011). "XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni", Belleten Dergisi, Cilt:75, Sayı:272, 135-158.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (1971). Cilt 13, Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman, Özyayın Matbaası, İstanbul.
- Gediz Sanayi ve Ticaret Odası Raporu (1991). Gediz Sanayi ve Ticaret Odası, Gediz.
- Gürsoy, F. R. (2011). XVI-XIX. Yüzyıllarda Gediz'de Toplumsal Hayat, T.C. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Uşak.
- Knight, P. (2013). The British Army in Mesopotamia 1914-1918, McFarland&CompanyInc., North Carolina (USA).
- Kütahya Valiliği İl Yıllığı (1973). Kütahya Valiliği Yayınları, Kütahya.
- Mitchell, W. A. (1976). Reconstruction After Disaster: The Gediz Earthquake of 1970, Geographical Review, Vol. 66, No. 3, July.
- Önder, O. (1977). Gediz'in Tarihçesi, Radyo Gazetesi Matbaası, İzmir.
- Özçelik, A. (1991). Gediz Taarruzu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt 7, Sayı 21, 581-589.
- Pınar, M. (2004). Çağlar Boyunca Gediz, Eskigediz Belediyesi Kültür Yayınları, Eskigediz.
- Pınar, M. (2012). Gediz Ansiklopedisi, Gediz Belediyesi Kültür Yayınları, Gediz.
- Spackman, W. C. (2008). Capture at Kut: Prisoners of the Turks, Pen&SwordBooks Ltd., South Yorkshire (UK).
- TNA, CAB, 23/8/23 (14.11.1918). Turkey,
- TNA, FO, 383/453/110191 (31.07.1918). Conditions of British POW in Turkey.
- TNA, FO, 383/453/115015 (11.10.1918). Report on Treatment of British POW in Turkey.
- TNA, FO, 383/453/117667 (20.11.1918). Treatment of British POW in Turkey,
- TNA, FO, 383/529/2625 (17.02.1919). Report on Visits of Inspection Made by Dr E Menten to The Camps of Afion Kara Hissar, Magnesia, Kedosand Angora.
- Ulutürk, A. (2020). Gediz İlçesinin Ekonomik Coğrafyası, T.C. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Uşak.
- Uysal, A. O. (1990). Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünal, Z. G., Erkan Biçer, N. (2004). Eskigediz (Kütahya) Kentsel Mimarlık Envanteri 2003, TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, Sayı 3, 169-199.
- Woolley, C. L. (1921). From Kastamuni to Kedos, Basil Blackwell, Oxford (UK).

EKLER

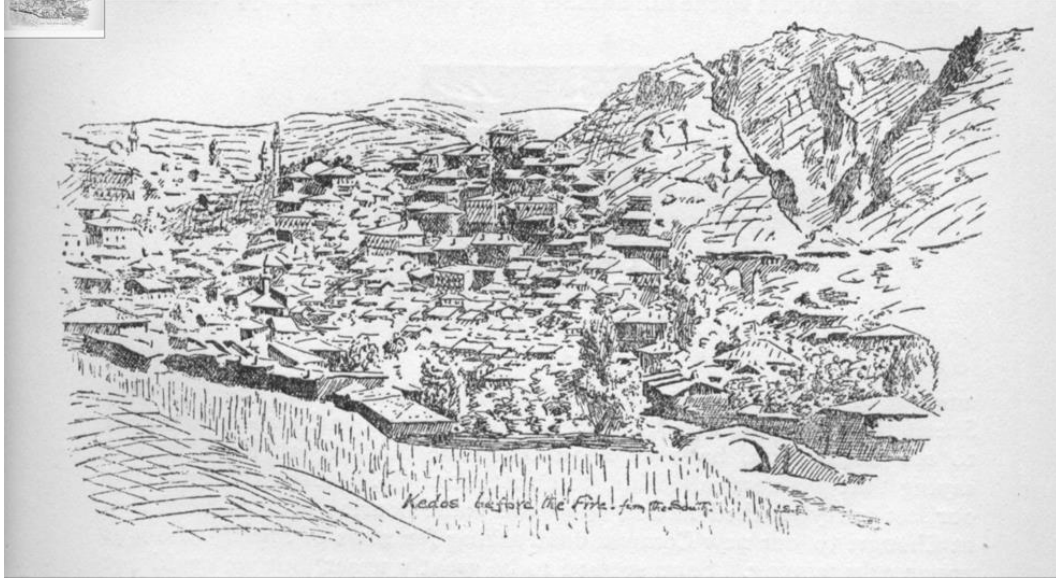
Ek 1: Eskigediz'in günümüzde Türkiye haritasındaki konumu

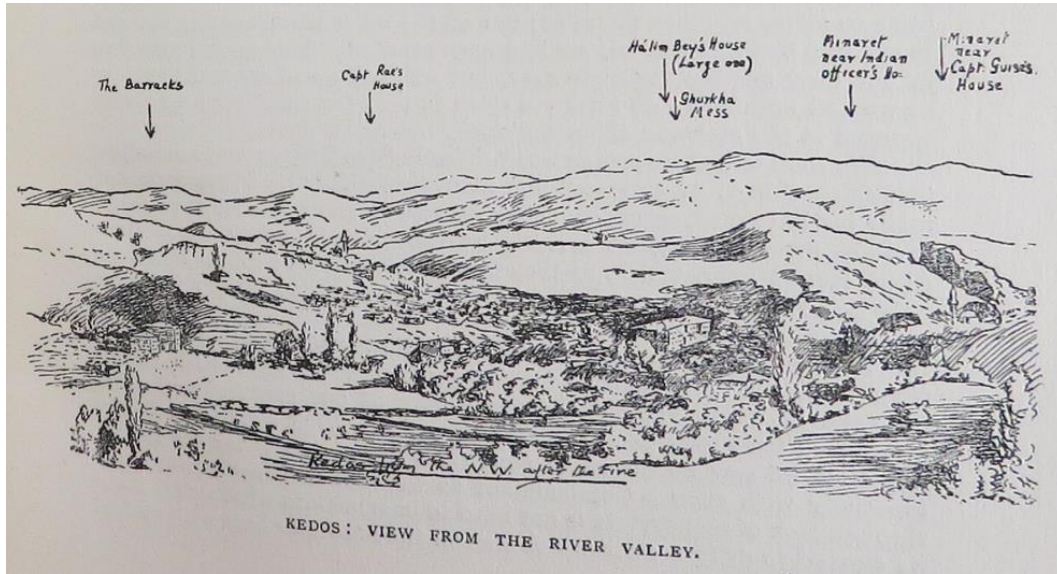

1918 Gediz Yangını

Ek 2: İngiliz Esir C. L. Woolley'in gözünden yangın öncesi Gediz

Ek 3: İngiliz Esir C. L. Woolley'in gözünden yangın öncesi Gediz

Ek 4: İngiliz Esir C. L. Woolley'in gözünden yangın sonrası Gediz

1918 Gediz Yangını

Ek 5: İngiliz Esir C. L. Woolley'in gözünden yangın öncesi Gediz Ulucami

Ek 6: 1919 yılında planlanan yeni imar alanı

DH.I.UM.00019.23.00003.44.040

Ek 7: Günüümüzde Eskigediz

